

Ivica Nejašmić

Institut za migracije i narodnosti
Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Priljeno: 15.05.1990

ISELJAVANJE IZ HRVATSKE U EVROPSKE I PREKOMORSKE ZEMLJE OD SREDINE 19. STOLJEĆA DO 1981. GODINE – POKUŠAJ KVANTIFIKACIJE

SAŽETAK

U radu se analizira kvantitativni aspekt iseljavanja u evropske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do godine 1981 (posljednji popis stanovništva). Analiziranjem raznih izvora i literature autor iznosi podatke o iseljavanju iz pojedinih hrvatskih krajeva (Istre, banske Hrvatske, Dalmacije) te za pojedine emigracijske struje (prekomorsku, evropsku) i razdoblja (do Prvoga svjetskog rata, međuratno razdoblje i poslije Drugoga svjetskog rata), a izdvojeno razmatra i vanjsku migraciju kao posljedicu dvaju svjetskih ratova. Pokazalo se da se iz Hrvatske (današnji teritorijalni obuhvat) iselilo oko 1.150.000 osoba (prosječno 8.850 godišnje) ili 33% prosječnog broja stanovnika, odnosno 38% ukupnog (skupnog) prirodnog priraštaja u razmatranom razdoblju. Doseljavanje (s teritorija izvan današnje Jugoslavije) procijenjeno je na oko 300.000 osoba, pa proizlazi da je neto migracijski saldo negativan i da iznosi 850.000 osoba. Prema tome u intenzivnoj vanjskoj migraciji (u kojoj je u "ulaznoj" i "izlaznoj" struji sudjelovalo gotovo 1,5 milijun ljudi) Hrvatska je prosječno gubila oko 6.500 stanovnika godišnje. To je prouzročilo znatne probleme u razvoju Hrvatske (ne samo demografskom razvoju) jer je usljenički i iseljenički tijek bio prostorno selektivan: glavninu iseljenika davala su siromašna krška područja (pretežno sela), dok su doseljenike u pravilu privlačili bogatiji ravničarski krajevi i gradska središta. Posebice je važnu ulogu imalo iseljavanje poslije Drugoga svjetskog rata (325.000 u razdoblju 1948-1981), jer se zbivalo u okolnostima pojačanoga demografskog starenja i smanjenja nataliteta. Zaključuje se da je iseljavanje u evropske i prekomorske zemlje *bitno* utjecalo na nepovoljna demografska kretanja u Republici Hrvatskoj.

Uvodne napomene

Razdoblje koje obuhvaćamo u ovom radu (od sredine 19. stoljeća do 1981. godine, podijeljeno na : a) razdoblje do kraja Drugoga svjetskog rata, točnije 1948. /prvi poratni popis/ i b) poslijeratno razdoblje /1948 – 1981/) bremenito je burnim, pa i prijelomnim, događajima na tlu Hrvatske kao i u njezinu globalnom okruženju. O tim zbivanjima i društveno-političkim prilikama ovdje neće biti riječi, budući da su stručnoj javnosti višemanje dobro poznate. Ipak, kada se radi o Hrvatskoj (u ovoj analizi odnosi se na današnji teritorijalni obuhvat) valja podsjetiti i istaknuti da je to bio svijet seljaka, opterećen visokom agrarnom gustoćom i uzdrman prodorom robno-novčanih odnosa. Siromašni seljak bio je tako prisiljen proizvoditi i kupovati robu, a da za to nije imao objektivne mogućnosti. Zbog toga je morao potražiti zarade izvan poljoprivrede ili se zaduživati. Kako novca

na selu nije bilo "... išlo se tamo odakle su stizale informacije da ga ima; natrag u prirodno gospodarenje nije se moglo" (24 :68). Prostorna pokretljivost, koja je bila uglavno intraruralna s rijetkim odlazanjem na rad izvan sela i lokalnog veleposjeda, u novim je okolnostima postala nužnost i nerijetko jednosmjernan "put bez povratka".

Imajući u vidu da je migracija u osnovi uvjetovana različitim stupnjem društveno-ekonomskog razvoja te različitim mogućnostima života i rada između polazišta i odredišta, uvažavajući uz to društveno-gospodarske i političke prilike u svijetu i na tlu Hrvatske u razmatranom razdoblju, možemo reći da su postojale čvrste pretpostavke za intenzivnu prostornu pokretljivost stanovništva. Ovdje nas zanima iseljavanje iz Hrvatske u prekomorske i evropske zemlje (u tekstu će se spominjati i kao vanjska migracija), i to kvantitativni aspekt toga procesa. Na to nas je potakla činjenica da ovaj segment vanjske migracije nije iscrpno obrađen (npr. uzrok emigracije), posebice ne u smislu kritičkog pristupa nekim nalazima, ocjenama i procjenama. Valja imati u vidu da je na pitanje o broju iseljenih osoba u tako dugom razdoblju teško dati precizan odgovor; razlog je u nedostatku pouzdanih podataka, a za neke krajeve i razdoblja bilo kakvih podataka. Svjesni toga, nismo ni mogli imati veće pretenzije u pogledu cilja rada osim da analizom postojećih izvora i literature te korištenjem vitalnostističke metode u bilanciranju vanjske migracije, pokušamo pridonijeti osvjetljavanju toga problema.

I Razdoblje od sredine 19. stoljeća do kraja Drugoga svjetskog rata

Iseljavanje u prekomorske zemlje

Prekomorska emigracija iz naših krajeva dio je velike migracijske struje koja je u te zemlje odvela dio viškova evropskog poljoprivrednog stanovništva; za njih je to značilo prekid s vlastitim gospodarstvom (deagrarizaciju) te u većini slučajeva i trajno napuštanje domovine. Prekomorsko iseljavanje s teritorija današnje Hrvatske poprima osamdesetih godina 19. stoljeća masovne razmjere i postaje ozbiljno društveno i političko pitanje. To će imati brojne posljedice, među ostalima i demografsko praznjenje dijela ruralnih područja Hrvatske. Ta činjenica nužno nameće pitanje broja iseljenih osoba u razmatranom razdoblju.

Prije nego što razmotrimo raspoloživu građu o broju iseljenika, navest ćemo izvore podataka, a uglavnom su ovi:

- 1) *Službena statistika* Austro-Ugarske i stare Jugoslavije. U banskoj Hrvatskoj statistika se počinje voditi mnogo poslije početka masovnog iseljavanja, a nije niti obuhvaćala sve iseljenike, posebice ne veliki broj ilegalno iseljenih.¹
- 2) *Registri brodskih kompanija*. Nedostatak toga izvora jest u tome što su registracijom obuhvaćeni putnici, a nije bio rijedak slučaj (pogotovo poslije 1910, kada prijevoz postaje relativno jeftin) da su iseljenici prezimili u domovini i na proljeće krenuli ponovno

¹ Kada je o statistici iseljeničtva riječ Stjepan Radić početkom stoljeća napisao je: "... da je i najtočnija statistika o iseljivanju samo približno vjerna. Iseljenici nisu svagda narodnosti one zemlje, u kojoj se ukrcavaju, dapače ni one narodnosti, kojoj se sami kod popisa priznaju. Osim toga ima potajnog iseljivanja, a napokon je vrlo važno i to, da su u statistici vazda samo brojevi onih iseljenika, koji su se iskrcali i prispjeli na izvanevropsko tlo, dok se nimalo ne vodi računa o iseljenicima koji se vraćaju. A ipak taj posljednji broj smanjuje čitav broj iseljenika i za polovicu" (26 :336). Bez obzira na nešto pretjeranu ocjenu o udjelu povratnika, Radić je ukazao na bit problema statističkog praćenja iseljeničtva.

na posao u Ameriku (usp. 1 :201). Prema tome, neko su iseljenici bili i više puta registrirani kao prekomorski putnici.

- 3) *Slobodna procjena političara i javnih radnika*. Nedostatak je da se u pravilu uvećava broj iseljenih osoba. Podaci o iseljavanju često su korišteni kao dokaz izrabljivačke politike Monarhije prema Hrvatskoj. Broj se uvećavao i kada se želio ojačati politički legitimitet ukazivanjem na široku bazu koja im pruža podršku. Takav je slučaj bio s Jugoslavenskim odborom u Londonu za vrijeme Prvoga svjetskog rata (usp. 3 :32).

Razmotrimo najprije službene statističke podatke. Za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju podatke o iseljeništvu prikupljao je i obrađivao Zemaljski statistički ured u Zagrebu, i to od godine 1899. Od tada pa do 1913. po tim podacima (prema 16 :64) iselilo je iz banske Hrvatske (čest je slučaj da se u radovima ne navodi na koji se teritorij Hrvatske podatak odnosi!) 194.788 osoba (u citiranom radu broj iznosi 186.573 i očita je greška u zbrajanju podataka za pojedine godine). U tom kontingentu sadržani su, doduše, i kontinentalni (evropski) iseljenici, ali su oni toliko malobrojni da se predočeni podatak može smatrati brojem prekomorskih iseljenika. Prema istom izvoru od toga broja je u Ameriku (SAD) iselilo 166.579 osoba. Kombinirajući izvještaje raznih parobrodskih društava o broju "otputovalih osoba" s brojem izdatih putnica Josip Lakatoš (15 :64) dolazi do podatka da su iz banske Hrvatske u razdoblju 1900-1913. iselile u Ameriku 244.183 osobe (izvorni broj iznosi 257.212, ali se i ovdje radi o netočnom zbroju). Razlika između tog podatka i službene statistike plod je, po Lakatošu, ilegalnog iseljavanja. I taj broj, međutim, koji je temeljen na registrima brodskih kompanija, kako smo prethodno istakli, valja uzeti s rezervom. Ovdje također moramo ukazati na jednu metodološku pogrešku. Naime, često se u literaturi nalazi podatak da je u razdoblju 1890-1910. iselilo iz banske Hrvatske 211.796. osoba (obično se kao izvor navodi Mladen Lorković 17 :129). Međutim, radi se o pogrešnoj interpretaciji podataka iz tablice koja glasi "Zavičajnici banske Hrvatske u inozemstvu", i to: 1890. godine 24.913, 1900. godine 36.650 i 1910. godine 150.233. Jasno je da je to stanje u času popisa te se navedeni podaci ne mogu kumulirati i ne odnose se samo na prekomorsko iseljeništvu.

Kako je popisom 1900. ustanovljeno da 24.917 "zavičajnika banske Hrvatske živi u Americi", te uz pomoć prethodnog podatka o 194.788 iseljenika u razdoblju 1899-1913, (koji valja umanjiti za 4.195 iseljenih 1899. budući da su obuhvaćeni popisom 1900.) dobivamo podatak da se do Prvoga svjetskog rata iselilo "preko mora" 215.000 stanovnika banske Hrvatske. To bi bio najmanji broj prekomorskih iseljenika iz banske Hrvatske do Prvoga svjetskog rata, a s obzirom da statistika nije obuhvaćala sve iseljenike "... bio bi prema tome računu broj iseljenika iz same banske Hrvatske do svjetskog rata blizu 300.000" (17 :131).

Što se tiče Dalmacije i Istre, činjenica je da nije bilo posebnog statističkog praćenja iseljavanja, premda se često u literaturi navode "službeni podaci". Radi se zapravo o autorskim proračunima neto migracijskog salda za pojedina razdoblja. Tako se često navodi da se iz Dalmacije od 1890. do 1910. iselilo 58.158 osoba (a kao izvor citira se Manfred Makale, 19 :14). A to je zapravo zbroj negativnog neto migracijskog salda i to: 13.845 u razdoblju 1880-1890; 12.499 u razdoblju 1890-1900; te 31.814 u razdoblju 1900-1910. Razumije se da neto migracijski saldo nije "prekomorsko iseljeništvu", i to unatoč tome što se glavnina negativne bilance odnosi na tu migracijsku struju. Time, dakako, u sveopćem nedostatku statistike iseljeništvu, ovom podatku ne odričemo njegovu važnost. Tako i Lorković (17 :145) bilancirajući s "faktičkim" i "naravnim" porastom stanovništva dolazi

do podatka da je neto migracijski saldo Dalmacije (s kotarom Kotor) od 1869. do 1910. negativan i iznosi 74.153 osobe (za razdoblje 1869-1880. – 15.995, a za sljedeća međupopisna razdoblja saldo je jednak onom M. Makale).

Iseljavanje iz Dalmacije započelo je prije nego u ostalim krajevima Hrvatske (jače već šesdesetih godina 19. stoljeća). Međutim, nije bilo statistički praćeno, pa je došlo do ocjena da je iseljavanje iz te hrvatske pokrajine poprimilo katastrofalne razmjere. Je li baš tako? Predočena bilanca to ne potvrđuje. Brojke govore da se opća populacija iz popisa u popis povećavala, iako je trend njezina brojčanog rasta zasigurno bio usporen prekomorskom emigracijom. Izrazito emigracijska područja, kao otoci Brač i Hvar, bilježe apsolutno smanjenje broja stanovnika tek u razdoblju 1900-1910. Nema sumnje da je pod dojmom jakoga iseljavanja s otoka i dijela priobalja stvorena slika demografske katastrofe Dalmacije.² Proračun Makale (iako nije posve prikladan) pokazuje da iseljavanje nije imalo takve dimenzije. Po Milanu Komadiniću (15 :18) iselilo se iz Dalmacije od 1857. do 1900. ukupno 57.599 osoba; Dinko Foretić (7 :40) navodi pak da je od 1900. do 1914. emigriralo iz Dalmacije do 6% stanovništva, a to bi u odnosu na broj stanovnika 1910. bilo oko 39.000 osoba. Zbrojimo li ta dva broja, dobit ćemo podatak da je od sredine 19. stoljeća do Prvoga svjetskog rata iz Dalmacije otišlo u prekomorske zemlje oko 100.000 stanovnika.

Podaci za Istru također se temelje na računanju neto migracijskog salda. Tako Lakatoš navodi: "Poznavaoi istarskih prilika računaju da je iz Istre emigriralo do 40.000 duša, a u samom zadnjem deceniju (1900-1910. op I.N.) iselilo se blizu 15.000 duša" (16 :66).

Predočeni podaci za pojedine hrvatske zemlje upućuju na zaključak da je od sredine 19. stoljeća do Prvoga svjetskog rata iz Hrvatske (današnji teritorij) otišlo u prekomorske zemlje oko 440.000 osoba, što je 14% od ukupnog broja stanovnika godine 1900.³ Kako nas u ovom radu posebice zanima emigracija s aspekta demografskih gubitaka, to je nužno barem ocijeniti izravni gubitak nastao iseljavanjem, tj. taj iseljenički kontingent umanjiti za (pretpostavljeni) broj povratnika. U početku se veći dio vraćao kući, ali se u prosjeku

² Tako primjerice Večeslav Holjevac (11 :35) navodi da se prema podacima objavljenim u časopisu *Iseljenički muzej* (Zagreb, 1940, br. 19), koji su dobiveni na temelju popisa stanovništva, s obalnog i otočkog područja Hrvatske (Dalmacije, Istre i kvarnerskih otoka) do Prvoga svjetskog rata iselilo 350.000 iseljenika (to je oko 44% stanovništva obiju pokrajina godine 1910). Osnovano možemo posumnjati i u približnu točnost toga podatka, pogotovo ako se uzmu u obzir podaci o migracijskoj bilanci; brojka je svakako pretjerana jer bi inače to rezultiralo i smanjenjem apsolutnog broja stanovnika tih krajeva.

³ Procjene ili ocjene o broju iseljenika razlikuju se od autora do autora. Izdvajamo neke od njih koji se često citiraju u stručnoj literaturi. Lakatoš navodi: "...može se mirne duše reći, da je ovih 14 godina (1889-1913) emigriralo u Ameriku oko 400.000-450.000 našeg naroda, hrvatskog i srpskog imena" (16 :65). To se odnosi na iseljavanje iz Monarhije, dakle ne samo s teritorija današnje Hrvatske. Makale (citirajući *Annual reports of the Commissioner General of Immigration*) navodi da od 1901. do 1909. u emigraciji stanovništva Austro-Ugarske u SAD "...Hrvati sudjeluju s ogromnim brojem od 266.504, a Srbi sa 30.778. Dakle skoro 300 tisuća našeg naroda došlo je u nepunu deceniju u Sjevernu Ameriku da traži zarade" (19 :19). Ante Tresić-Pavičić nakon boravka u Americi 1906. zapisao je da ondje živi oko 400.000 naših ljudi, a Ivan Lupis-Vukić računao je da se iz Hrvatske do 1912. iselilo preko 500.000 osoba (prema 3 :32). Viktor Horvat također prosuduje "... da nije pretjerana brojka kad se kaže da je do početka prvog svjetskog rata iselilo 550.000 svih Hrvata u Ameriku" (12 :567). Kako je prema američkim statističkim izvorima (usp. 29 :135) godine 1920. bilo u SAD 169.437 osoba rođenih u Jugoslaviji; unatoč tome što je do tada dio iseljenika umro, glavnina onih koji su otišli poslije 1900. bila je živa (jedan dio vjerojatno se odselio u neku drugu zemlju ili nije uopće obuhvaćen popisom), što pokazuje da su prethodne procjene pretjerane. Na kraju jedna "službena" procjena kaže da ukupan broj prekomorskih emigranata iz Kraljevine SHS (do 1925, op. I.N.) iznosi oko 743.000, od čega Hrvata 445.980 (ili 60%), Slovenaca 160.526 (ili 22%), Srba 133.794 ili 18% (La migration Serbo-Croato-Slovene, Résumé publique, Conference International du Travail, Geneve, 1926; prema 14 :14).

može računati sa dvadesetak posto povratnika,⁴ ili u apsolutnom iznosu oko 100.000 osoba. Prema tome, možemo zaključiti da je od sredine 19. stoljeća do početka Prvoga svjetskog rata Hrvatska nepovratno izgubila 350.000 stanovnika. To je 11% od ukupnog broja stanovnika početkom 20. stoljeća.

Nakon Prvoga svjetskog rata osjetno je smanjeno iseljavanje iz Hrvatske. Službeni podaci pokazuju da je u razdoblju 1921-1929. iz Hrvatske i Slavonije (odnosi se na tradicionalne pokrajine) otišlo u prekomorske zemlje 55.641 osoba, a iz Dalmacije 22.758, dakle ukupno 78.399 osoba (35 :122). Lorković (17 :131) navodi da se prema službenim podacima od 1918. do 1921. iz čitave Jugoslavije iselilo "preko mora" 6.279 osoba. Možemo pretpostaviti da je oko polovina iz Hrvatske, što znači da se od 1919. do 1929. iz Hrvatske (današnji teritorij bez dijelova koji su tada bili pod Italijom) u prekomorske zemlje iselilo oko 82.000.⁵

Poslije 1929. (i) zbog privredne krize koja je zahvatila zemlje imigracije dolazi do daljeg smanjenja iseljavanja u prekomorske zemlje. Tako se od 1930. do 1939. iz Banovine Hrvatske iselilo 25.709 osoba (podaci Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu, prema 12 :568). Podatak se odnosi na širi teritorij nego što je današnji Republike Hrvatske, pa bi valjalo taj broj odgovarajuće umanjiti. Međutim, historijske pokrajine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija, s obzirom na tradiciju iseljavanja, dale su vjerojatno glavninu tih iseljenika (oko 22-23.000). No kako je bilo i neregistriranog (ilegalnog) iseljavanja, možemo prekomorsko iseljavanje iz Hrvatske (bez krajeva pod Italijom) za to desetljeće zaokružiti na oko 25.000 osoba. Ako tom broju pribrojimo iseljene do godine 1929, dolazimo do podatka da se od 1919. do 1939. iz Hrvatske (bez krajeva pod Italijom) iselilo oko 107.000 osoba (u prosjeku 5.350 na godinu).

Tom broju valja pribrojiti i prekomorske iseljenike iz Istre. Računa se da je od 1918. do 1935. iz Istre, Trsta i Goričke preko 25.000 Hrvata i Slovenaca krenulo u Ameriku (25 :242). S obzirom na neka opća populacijska obilježja spomenutih krajeva, možemo pretpostaviti da je glavnina iseljenika bila iz Istre, otprilike 18.000 osoba.

Pribrajanjem broja iseljenih iz Istre prethodnom podatku dolazimo do zaključka da je u međuratnom razdoblju s teritorija današnje Hrvatske otišlo "preko mora" oko 125.000 stanovnika. Računajući i ovdje povratnu struju od dvadesetak posto, ⁶ proizlazi da je u međuratnoj prekomorskoj emigraciji Hrvatska imala izravan populacijski gubitak od oko 100.000 stanovnika. Konačno, za cijelo razdoblje od sredine 19. stoljeća do pred Drugi svjetski rat nepovratni prekomorski kontingent iseljenika jest oko 450.000 osoba (oko 5.000 prosječno na godinu, ili 14,6% prosječne populacije 1869-1931).

⁴ Namjera privremenog boravka u inozemstvu jedno je od obilježja našeg iseljeničtva. No tijekom vremena i stjecajem raznih okolnosti iseljenici su produžavali boravak da bi veći dio odlučio trajno ostati u novoj domovini. D. Krmpotić u pismu Saboru godine 1907. upozorio je da će se oko 20% vratiti u domovinu ako u SAD ostanu iste okolnosti (34). U svibanjskom broju splitskog *Zadrugara* (1913) piše da se po otocima vraća 30% iseljenika. Klement Derado i Ivan Čizmić navode pak da se oko 15% iseljenih Bračana vratilo u domovinu (6 :70).

⁵ Objektivno, statistika i nije mogla obuhvatiti sve iseljenike, jer su primjerice mnogi pomorci ostajali u lukama Novog Svijeta postavši tako "iseljenici bez pasoša".

⁶ Holjevac (11 :49), u tablici I iznosi podatke "prekomorskog migracionog kretanja" za Banovinu Hrvatsku; 1921-1939. iselilo se 104.109, a vratilo se 46.928 osoba. Povratna struja čak je 45% u odnosu na izlaznu. Međutim, valja imati na umu da su to povratnici iz prethodnoga masovnog emigracijskog vala za kojeg je povratak bio razmjerno slab; tako proizlazi da je stopa povratka od oko dvadesetak posto ukupne prekomorske emigracije višemanje realna.

Emigracija u evropske zemlje

U vrijeme masovnog prekomorskog iseljavanja evropske zemlje nisu jače privlačile stanovništva Hrvatske. Prema službenim statističkim podacima od 1901. do 1910. broj iseljenika iz banske Hrvatske iznosio je: u druge krajeve Monarhije 18.144, u druge evropske zemlje 11.716, dakle ukupno 29.860 ili 18,9% od ukupnog broja iseljenika u tom desetgodišnjem razdoblju (u druge evropske zemlje tek 7,4%) (36 :242-243 i 37 :198-199).

Nakon Prvoga svjetskog rata iz hrvatskih krajeva odlazi "austrijsko" stanovništvo, odnosno šaroliki sastav iz više zemelja Monarhije. Koliki je broj iseljenih, nije poznato, ali možemo pretpostaviti da se radi o velikom kontingentu (o tome više u dijelu koji migraciju veže uz ratna zbivanja). Što se pak tiče uobičajene (ekonomske) emigracije, evropska struja i dalje je u sjeni prekomorske. Tek od 1923. počinje rasti broj "evropskih migranata" (prije svega zbog zatvaranja SAD) i maksimum dostiže 1929, otkad naglo pada zbog svjetske ekonomske krize; nakon nekoliko godina opet raste da bi pred Drugi svjetski rat dostigao svoj drugi maksimum. Ukupno se tako iz Banovine Hrvatske od 1927. do 1939. iselilo u evropske zemlje 46.686 osoba (4 :25). To su bili uglavnom poljoprivredni, šumski i industrijski radnici koji su odlazili pretežno u Francusku i Belgiju, a pred rat se osobito povećao broj "iseljenika" u Njemačku (7.475 osoba iz Banovine Hrvatske, godine 1940, 12 :571). Kako nas i u ovom slučaju prvenstveno zanima relacija emigracija – izravni demografski gubitak, naglasimo da odlazak u evropske zemlje zbog svog privremenog karaktera nije imao jak utjecaj na demografski razvoj na tlu Hrvatske. Na to ukazuje podatak da je u razdoblju 1930-1939. broj povratnika iz evropskih zemalja bio čak 88,4% od broja otišlih u istom razdoblju (4 :25).

U Istri je također, uz prekomorska iseljavanja, bilo seljenja u evropske zemlje, i to prije svega kao plod protuslavenske politike talijanskih vlasti. Tako se iz Istre, Trsta i Goričke iselilo od 1918. do 1935. u Francusku i Belgiju oko 5.000 Hrvata i Slovenaca (25 :242-243). Možemo pretpostaviti da je barem polovina bila iz dijela Istre koji je sada u sastavu Hrvatske.

U nedostatku točnijih podataka moramo aproksimirati izravni populacijski gubitak nastao iseljavanjem u evropske zemlje. U broju od tridesetak tisuća iseljenika iz banske Hrvatske u razdoblju 1901-1910. dio je i onih koji su otišli u druge krajeve u okviru današnjeg teritorija Hrvatske (tada inozemstvo: Istra, Dalmacija, Međimurje, Baranja) i Jugoslavije (Vojvodina, Slovenija, Bosna i Hercegovina), a koje su bile u okviru Monarhije. Prema tome, treba nešto umanjiti broj iseljenih u evropske zemlje; od toga broja dvadesetak posto trajno je ostalo u inozemstvu (vidjeli smo da je obrnut omjer u prekomorskoj emigraciji), to znači oko 6.000 osoba. Dodamo li tom broju trajno iseljene od polovine 19. stoljeća, otprilike 6.000, te "evropske iseljenike" iz Istre i Dalmacije, oko 4.000, proizlazi da je iseljavanjem u evropske zemlje do Prvoga svjetskog rata nastao u Hrvatskoj izravni demografski gubitak od oko 16.000 osoba. U međuratnom razdoblju trajno se iselilo oko 3.000 Hrvata iz Istre, te oko 6.000 osoba iz drugih krajeva u okviru današnje Hrvatske, dakle ukupno oko 9.000 osoba. Prema tome ukupno se s teritorija Republike Hrvatske od sredine 19. stoljeća do Drugoga svjetskoga rata (bez iseljavanja vezanog uz Prvi svjetski rat) nepovratno iselilo u evropske zemlje oko 25.000 osoba.

Vanjska migracija kao posljedica dvaju svjetskih ratova

Poznato je da je nakon oba svjetska rata dolazilo do važnih političko-teritorijalnih i društveno-političkih promjena u ovom dijelu Evrope, a kao neodvojiva prateća pojava tih promjena zbivala se i migracija stanovništva preko državnih granica. Sve to ostavilo je duboki trag u demografskom razvoju i na tlu Hrvatske.

Poslije Prvoga svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske nastala je velika migracija stanovništva prema matičnim zemljama. Valja podsjetiti da je u hrvatske krajeve veliki dio upravno-administrativnog aparata, privrednika, stručnjaka i drugih dolazio iz Austrije, Ugarske, Češke i drugih zemalja Monarhije. Taj se šaroliki kontingent stanovništva u ratu i nakon njega "povukao" zajedno sa svojim obiteljima u matične zemlje. Posebno je jaka repatrijacija bila iz Istre (Pula je izgubila svoju osnovnu funkciju), ali i iz drugih krajeva Hrvatske (uglavnom iz upravno-trgovačko-industrijskih središta). Koliki je obujam tog iseljenog kontingenta iz Hrvatske? O tome, dakako, nemamo podataka, ali nema sumnje da se u takvim "političkim" migracijama radi o razmjerno velikom broju. Jer, u Hrvatskoj je bilo dosta "doseljenika po službi" (npr. na željeznici svi važniji službenici bili su Mađari). Osim toga je u sastav Kraljevine SHS ušao i dio nacionalnog teritorija koji je dotad bio pod izravnom upravom Ugarske (Međimurje, Baranja), što je potaklo i dio prethodno koloniziranog seljaštva na iseljavanje. Možemo ocijeniti da je u toj ratnoj i neposredno poratnoj vanjskoj migraciji sudjelovalo oko 100.000 osoba.

Drugi svjetski rat potaknuo je još veći val vanjskog iseljavanja iz Hrvatske. Emigracijski kontingent formirao se ovako:

- osobe ostale u inozemstvu kao ratni zarobljenici ili prinudni radnici,
- izbjeglice,
- poražene snage i kolaboracionisti koji su se povukli zajedno s okupatorom,
- optanti (stanovnici prisjedinenih krajeva koji su se opredijelili za iseljavanje u Italiju),
- iseljeni Česi, Mađari, Poljaci, Nijemci i pripadnici drugih nacionalnih skupina,
- prebjezi u prvim poratnim godinama.

Po Vladimiru Žerjaviću u razdoblju 1939-1948. emigriralo je iz Hrvatske (bez prisjedinenih krajeva) 157.000 osoba (30 :54-55). No, kako smo 1939. i 1940. obuhvatili u analizi međuratne emigracije, to navedeni broj valja umanjiti za nekoliko tisuća. Iz prisjedinenih krajeva iselilo se do 15. ožujka 1948. oko 100.000 osoba (Žerjavić bilanciranjem dolazi do 108.500 iseljenih /30 :27/, ali taj broj valja umanjiti za čisti demografski gubitak, tj. umanjeni natalitet, i to za oko 5.500 osoba). Prema tome taj "ratni" (četiri godine Drugoga svjetskog rata s prvim poratnim godinama) iseljeni kontingent možemo zaokružiti na oko 250.000 osoba.

Vanjska migracijska bilanca od sredine 19. stoljeća do 1948.

Rekapitulacija predočenih podataka pokazuje da se od sredine 19. stoljeća pa do kraja Drugoga svjetskog rata (točnije do popisa 1948) s teritorija Republike Hrvatske iselilo (aproksimacija):

	Osoba
- Prekomorskim iseljavanjem do Drugoga svjetskog rata	450.000
- Iseljavanjem u evropske zemlje do Drugoga svjetskog rata	25.000
- Iseljavanjem "austro-ugarskog" stanovništva povezano s Prvim svjetskim ratom	100.000
- Iseljavanjem povezano s Drugim svjetskim ratom	250.000
Ukupno	825.000

Navedeni broj ćemo "provjeriti" s pomoću neto migracijskog salda i broja doseljenika (procjena) u razdoblju 1869-1948. Da bismo pritom dobili "čistu" bilancu vanjske migracije

moramo apstrahirati unutrašnje seljenje, odnosno pretpostaviti da je u spomenutom razdoblju Hrvatska imala izjednačenu migracijsku bilancu s ostalim krajevima u okviru današnjeg teritorija SFRJ.⁷

Vitalnostatističkom metodom došli smo do podatka o neto migracijskom saldu vanjske migracije stanovništva Hrvatske, koji za razdoblje od osam desetljeća (1869-1948) iznosi - 551.000 osoba (tablica 1). Kako je to razlika između iseljavanja i doseljavanja, možemo reći da je to najmanji mogući obujam iseljavanja u spomenutom razdoblju. Gledano s aspekta demografskog razvoja, valja istaknuti činjenicu da od godine 1900. niti u jednom međupopisnom razdoblju (1914. i 1940. uvjetno ćemo uzeti kao popisne godine) nije zabilježen pozitivni neto migracijski saldo. Nadalje, zapažamo da negativni saldo kulminira u vrijeme svjetskih ratova.

Tablica 1. - Neto saldo vanjske migracije stanovništva Hrvatske u razdoblju 1869-1948.

Godina	Ukupan broj stanovnika (popisan ili procijenjen)*	Prirodni priraštaj između dva popisa*	Očekivani broj stanovnika na osnovi prirodnog priraštaja (kolone 1+2)	Neto migracijski saldo (razlika između stvarnoga i očekivanog broja stanovnika)
	1	2	3	4
1869.	2,398.000		-	
1880.	2,506.000	68.000	2,466.000	40.000
1890.	2,855.000	352.000	2,858.000	- 3.000
1900.	3,162.000	303.000	3,158.000	4.000
1910.	3,461.000	434.000	3,596.000	- 135.000
1914.	3,581.000	175.000	3,636.000	- 55.000
1921.	3,443.000	18.000	3,599.000	- 156.000
1931.	3,785.000	400.000	3,843.000	- 58.000
1940.	4,150.000	375.000	4,160.000	- 10.000
1948.	3,780.000	- 192.000	3,958.000	- 178.000
Ukupni neto migracijski saldo 1869-1948.				- 551.000

* zaokruženo na 1000

Izvor: Stupac 1, 33 :90, za 1914. god. 8 :187, za 1940. god. procijenio I. Nejašmić ekstrapolacijom trenda; stupac 2, proračun na osnovi godišnjih stopa prirodnog priraštaja preuzetih iz 8 :280-281, baza za izračunavanje godišnjih apsolutnih vrijednosti bila je $(P_1 + P_2) / 2$.

Jedan smo parametar za procjenu ukupnog broja iseljenika. dakle izračunali, a preostaje nam još utvrditi barem približan broj doseljenika u razdoblju od 1869. do

⁷To je više-manje realna pretpostavka; bilo je razdoblja većeg "ulaska" ali i razdoblja jačeg "izlaska" migranata; tako je u razdoblju 1940-1948, odnosno u tri poslijeratne godine bio veći debalans uslijed agrarne kolonizacije u Vojvodinu; no gledano u cjelini, bilančne stavke uglavnom se izjednačavaju.

1948 (točnije do popisa 15. ožujka 1948). Možemo procijeniti da se u ovom razdoblju u Hrvatsku doselilo ukupno oko 245.000 osoba, od kojih gotovo 3/4 do Prvoga svjetskog rata (tablica 2).⁸

Tablica 2 – Bilanca vanjske migracije stanovništva Hrvatske u razdoblju 1869-1948 (procjena)

Razdoblje	Apsolutni broj *			Apsolutna prosječna godišnja bilanca (\bar{B})	Godišnja stopa bilance (\bar{b})**	Bruto vanjska migracija (D+I=100,0)	
	Doseljavanje (D)	Iseljavanje (I)	Bilanca (B)			udio (%)	
	1	2	3			6	7
1869/80.	50.000	10.000	40.000	3.636	14,8	83,8	16,7
1880/90.	60.000	63.000	- 3.000	- 300	- 1,1	48,8	51,2
1890/90.	30.000	26.000	4.000	400	1,3	53,6	46,4
1900/10.	25.000	160.000	- 135.000	- 13.500	- 40,8	13,5	86,5
1910/14.	15.000	70.000	- 55.000	- 13.750	- 39,1	17,6	82,4
1914/21.	6.000	162.000	- 156.000	- 22.286	- 63,5	3,6	96,4
1921/31.	30.000	88.000	- 58.000	- 5.800	- 16,1	25,4	75,5
1931/40.	15.000	25.000	- 10.000	- 1.111	- 2,8	37,5	62,5
1940/48.	14.000	192.000	- 178.000	- 22.250	- 56,1	6,8	93,2
1869/48.	245.000	796.000	- 551.000	- 6.974	- 21,1	23,5	76,5

* Doseljavanje (D) je procijenjeno (vidi bilješku 8); iseljavanje (I) je izračunato po obrascu $I = D - (B)$, pritom je B isto što i So iz prethodne tablice.

** Godišnja stopa bilance (\bar{b}) izračunata je po obrascu $\bar{b} = \frac{10000 (\bar{B} / \bar{P})}{P}$, dakle prosječna godišnja bilanca (\bar{B}) na 10.000 stanovnika prosječne populacije (P).

Broj iseljenika dobiven predočenim proračunom iznosi 796.000, dakle, nešto manje od broja do kojeg smo došli analitičkim putem (825.000), ali valja imati u vidu da je analizirano razdoblje nešto duže, tj. od sredine 19. stoljeća. Za razdoblje 1869-1948. bilanca je vanjske migracije stanovništva Hrvatske negativna i iznosi 551.000 osoba, ili 16,7% od brosjecnog broja (u smislu aritmetičke sredine) stanovnika u tom razdoblju. Isto tako važno je istaknuti da je ona rezultat vrlo velike emigracije i razmjerno znatne imigracije. Tako je Hrvatska u dugom razdoblju od osamdeset godina u vrlo intenzivnoj vanjskoj migraciji, u kojoj je sudjelovalo u "izlaznoj" i "ulaznoj" struji preko milijun ljudi, godišnje prosječno gubila oko 7.000 stanovnika. Omjer doseljavanja i iseljavanja za cjelokupno

⁸ Točnih podataka o doseljavanju u Hrvatsku za cijelo razmatrano razdoblje nema. Postoje popisni podaci o broju Nijemaca, Mađara i ostalih, dakako, samo za bansku Hrvatsku (36 :45). Trebalo je po prosječnoj stopi izračunati prirodni priraštaj "stranaca" i tako dobiti samo porast tog kontingenta nastao između dva popisa. Nadalje, prema službenim podacima u razdoblju 1901-1910. doselilo se iz drugih krajeva Monarhije i Evrope (izuzeti su grad Rijeka, Bosna i Hercegovina i Srbija) 38.000 osoba (36 :254; 37 :210). Možemo pretpostaviti da je od tog broja bilo 20-ak tisuća stalnih doseljenika, a ovom broju valja pribrojiti i vrlo jako doseljavanje u Istru i nešto slabije u Dalmaciju (tu se ne računa vojno osoblje koje nije popisima obuhvaćeno kao građansko stanovništvo). U međuratnom razdoblju talijanske vlasti doseljavaju u Istru stanovništva iz prenapučenih krajeva Italije. Nije prestalo ni doseljavanje "stranaca" (uglavnom poljoprivrednika) u Istočnu Slavoniju (Horvat navodi da se od 1918. do 1938. u taj dio Hrvatske naselilo iz "Češke i Slovačke i drugih država 6.400 seljačkih obitelji ..."/13 :62/).

razdoblje bio je 1 : 3,3, što je prouzročilo velike probleme u razvoju Hrvatske. Naime i iseljenički i useljenički tok prostorno je selektivan, i to tako da su glavninu iseljenika davala siromašna krška područja (pretežno sela), dok su doseljenike u pravilu privlačili bogatiji ravničarski krajevi i gradska središta.

Valja konstatirati da je u drugoj polovini 19. stoljeća i prvoj polovini 20. stoljeća emigracija izazvala veliki gubitak populacije na tlu Hrvatske. Taj gubitak dijelom nije bio nadoknadiv, budući da se u idućem razdoblju iseljavanje zbivalo u okolnostima općega, sekularnog smanjenja nataliteta i pojačanog demografskog starenja; tako s vremenom nije moglo doći do ublažavanja negativnih tendencija u demografskom razvoju.

II Poslijeratno razdoblje (1948-1981)

Iseljavanje u Italiju (i drugo trajno iseljavanje)

Do početka šezdesetih godina vanjska se migracija stanovništva Jugoslavije i Hrvatske zbivala u okolnostima "zatvorenih granica". No, to ne znači da je bila beznačajna, štoviše, bila je vrlo jaka. Ne radi se o proturječju već o činjenici da se zbivao poseban oblik migracije, usko povezan s poslijeratnim administrativno-teritorijalnim i političkim promjenama.⁹

Potpisivanjem Ugovora o miru između Jugoslavije i Italije godine 1947, proces iseljavanja, koji je već u prvim poratnim godinama zahvatio Istru i druge prisjedinjene krajeve, poprimio je još veće razmjere.¹⁰ Osim opcijom u Italiju se selilo i na temelju otpusta iz jugoslavenskog državljanstva za talijansko (osjetno je manje korišten nego optiranje). Osim toga, bilo je i mnogo ilegalnog iseljavanja jer mnogi potencijalni optanti nisu ispunjavali neki od temeljnih uvjeta (npr. talijanski kao govorni jezik).¹¹

Optiranjem, otpustom iz državljanstva i ilegalno iselilo se iz Hrvatske u Italiju (a odande mnogi u druge zemlje, najčešće prekomorske) oko 210.000 osoba, od čega iz Istre

⁹ U dijelu rada koji razmatra vanjsku migraciju kao posljedicu svjetskih ratova konstatirali smo da se iz hrvatskih krajeva koji su prije Drugoga svjetskog rata bili pod Italijom iselilo u ratu i prvih poratnih godina (do 15. ožujka 1948) oko 100.000 osoba. Taj iseljeni kontingent zajedno s desecima tisuća iseljenih pripadnika nje-macke i drugih narodnosti koji su se iselili u ratnim i prvim poratnim godinama, obuhvatili smo u sklopu "ratnih" vanjskih migracija. U poslijeratno razdoblje uključujemo zbivanja tek od prvog poslijeratnog popisa, dakle od 15. ožujka 1948.

¹⁰ Potpisivanjem Ugovora o miru (veljače 1947, stupio na snagu 15. rujna 1947) Pula i dio Istre, Rijeka i Zadar te otoci koji su bili prije rata pod Italijom pripali su Jugoslaviji, a Trst, Koparština i Bujština podijeljeni u Zonu A i Zonu B pod savezničkom i jugoslavenskom vojnom upravom. Prema odredbama članova 19. i 20. tog ugovora i Sporazuma o opciji (Službeni list FNRJ, broj 109/1947) optanti su za odlazak u Italiju morali ispunjavati sljedeće uvjete:

- prebivalište na pripojenom području na dan 10. lipnja 1940 (datum ulaska Italije u rat),
- talijansko državljanstvo na dan 15. rujna 1947 (datum stupanja na snagu Ugovora o miru), i
- talijanski govorni jezik.

¹¹ Zbog slabijeg udjela Talijana u ukupnom stanovništvu bilo je iz unutrašnjosti Istre više prebjega nego u drugim dijelovima pripojenih krajeva. Podaci za općinu Pazin pokazuju svu silinu tog egzodusa. Od 1948. do 1969. iselilo se opcijom 5.029 osoba, otpustom iz državljanstva 1.119, ilegalno 2.292, dakle, ukupno 8.440 osoba, ili 29,2% od ukupnog broja stanovnika 1945 (22:69).

oko 180.000, a ostali iz drugih prisjedinjenih krajeva pa i drugih krajeva Hrvatske.¹² Dio ovog kontingenta iselio se i prije Sporazuma o opcijama (1947) te je iz inozemstva podnosio molbe za optiranje ili otpust iz državljanstva. Budući da smo 100.000 iseljenika iz ove "struje" obuhvatili u analizi razdoblja do popisa 1948, ostaje da utvrdimo da se poslije navedenog popisa u Italiju iselilo oko 110.000 osoba; velika većina iselila se do 1954. Valja istaći da se nisu iseljavali samo Talijani, kako se često navodi, već i veliki broj Hrvata. Ilegalno iseljavanje bilo je najbrojnije nakon prestanka (a prije obnavljanja) mogućnosti optiranja, pretežno u razdoblju 1955-1960 (22: 69).

U međupopisnom razdoblju 1948-1953. tekla je i živa repatrijacija Mađara, Čeha i Slovaka (Nijemci su se uglavnom iselili u prvim poratnim godinama i obuhvaćeni su u sklopu "ratne" vanjske migracije). Možemo ocijeniti da se iselilo 7-10.000 žitelja Hrvatske navedenih nacionalnosti.¹³ Iseljavalo se i po osnovi "spajanja obitelji", a korištene su i druge pravne mogućnosti. Prema tome, možemo ustvrditi da se od 1948. do početka šezdesetih godina (tada se "otvaraju" granice i ekonomskim emigrantima, iako ne širom) iz Hrvatske iselilo oko 130.000 osoba.

Ekonomska emigracija (odlazak na rad)

Početak šezdesetih godina započinje nova etapa u stoljetnom dinamičnom procesu vanjske migracije stanovništva Hrvatske. Nakon razdoblja "zatvorenih granica" (u kojem je, kako smo ustvrdili, emigracija imala posebna obilježja) dolazi do obnavljanja ekonomske emigracije, iako ne u potpunosti u njejoj klasičnoj formi. Naime, jače se otvaraju i evropska tržišta radne snage i tradicionalna prekomorska iseljenička struja gubi nekađašnju dominantnu ulogu. Veliki broj zemalja rada postaje tako jedno od obilježja suvremene vanjske migracije iz Hrvatske.

U razmatranju obujma vanjske migracije u poslijeratnom razdoblju poželjno je odvojeno prematrati njezin evropski i prekomorski tijek. Na to upućuje činjenica da velika udaljenost te naglašenija asimilacijska politika većine prekomorskih zemalja, daje (još uvijek) kontingentu prekomorskih iseljanika obilježje klasičnog, dakle više-manje trajnog iseljeničtva. Razumije se da posljedice u demografskom razvoju matične populacije nisu iste kao kod zapošljavanja u evropskim zemljama, koliko god se i dio kontingenta "radnika na privremenom radu u inozemstvu" s vremenom transponira u trajno iseljeničtvo.

Prekomorska emigracija. Službena statistika raspolaze podacima o poslijeratnoj (ekonomskoj) vanjskoj migraciji tek od godine 1960. Prema tim podacima u razdoblju 1960-1966. iz Hrvatske se iselilo 12.196 osoba, od čega u prekomorske zemlje 7.431 (u Australiju čak 5.192) (20: 90). Visoki udio (61%) prekomorska emigracija ima i zbog toga

¹² Prema studiji grupe autora: *Storia di un esodo-Istria 1945-1966*. Trst: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia-Giulia, 1980 (navedeno prema 9: 48), Istru (dakle i njezin slovenski dio) napustilo je preko 200.000 žitelja. Tome broju valja dodati i iseljenike iz drugih prisjedinjenih krajeva i to tridesetak tisuća, a od njega odbiti desetak tisuća koliko ocjenjujemo broj iseljenika iz slovenskog dijela Istre. Holjevac, inače odličan poznavalac prilika u Istri prvih poratnih godina, navodi da se u razdoblju 1945-1961. iz Istre iselilo 143.739 osoba (11: 335). Uglavnom je riječ o osobama koje su dobile rješenje o opciji ili otpustu iz državljanstva, a to po nama nikako nije ukupan broj iseljenih.

¹³ Da je migracija u tome razdoblju bila u velikoj mjeri etnički obilježena ističe i Zdenko Rajaković: "Komparacija podataka popisa stanovništva iz 1948. i 1953. pokazuje smanjenje broja osoba talijanske narodnosti za 42.777, mađarske narodnosti za 3.668, a češke i slovačke za 3.564. Ovi podaci ne moraju sasvim točno predstavljati osobe koje su se iselile iz FNRJ, jer postoji mogućnost da je stanovništvo u oba popisa dalo različite odgovore, ali se ipak sa sigurnošću može tvrditi da većinu emigranata čine spomenute kategorije stanovnika" (27: 96).

što do tada evropska "struja" nije poprimila masovniji karakter. Budući da za ranije razdoblje (1948-1960) ne raspolazemo domaćim statističkim izvorima, moramo se osloniti na podatke zemalja imigracije ili na procjene istraživača. No, niti te podatke ne možemo koristiti u utvrđivanju obujma suvremenog (poslijeratnog) prekomorskog iseljavanja, jer je među prekomorskim iseljenicima veliki broj izbjeglica, raseljenih osoba, prebjega i drugih koji su iz zemlje otišli prije 1948, te nakon boravka u nekoj od evropskih zemalja reemigrirali u prekomorske zemlje.¹⁴ Među 130.000 iseljenika iz Hrvatske koji su se iselili od 1948. do početka šezdesetih godina (vidjeli smo, pretežno u Italiju, kao "struja bez povratka") dio je reemigrirao u prekomorske zemlje (među iseljenim Hrvatima iz Pazinštine čak dvije trećine; usp. 22: 91); ocjenjujemo taj kontingent na oko 70.000 osoba.

Popis stanovništva 1971. donosi podatak da je iz Hrvatske u prekomorskim zemljama bilo zaposleno 28.481 radnika (12,7% od ukupnog broja "radnika na privremenom radu u inozemstvu" (38: 44). Računa se, na temelju usporedbe s izvorima zemalja imigracije, da nije obuhvaćeno više od polovice broja radnika u prekomorskim zemljama (usp. 21: 112). Među vanjske migrante nisu ušli ni članovi obitelji jer su u fokusu popisa bili radnici. Prema popisu 1981. bilo je u prekomorskim zemljama oko 10% vanjskih migranata, radnika i članova obitelji (18.929, ali za 6.096 vanjskih migranata nije poznata zemlja boravka /32 :1/).

Da bismo dobili ukupni iseljeni kontingent u prekomorske zemlje u razdoblju 1961-1981, broju od tridesetak tisuća radnika (koliko je okruglo popisano 1971, valja reći da ovaj popis uglavnom nije obuhvaćao osobe otišle u inozemstvo prije šezdesetih) treba dodati iseljene osobe za koje nitko nije mogao dati podatke pa tako nisu ni obuhvaćene popisom (oko 5.000), iseljene članove obitelji (oko 8.000), ukupno iseljene u razdoblju 1971-1981 (oko 15.000) te reemigrante iz evropskih zemalja 1971-1981 (oko 10.000; podaci u zagradama predstavljaju našu ocjenu). Prema tome, proizlazi da je u razdoblju 1961-1981. (razdoblje suvremene ekonomske emigracije) iselilo iz Hrvatske u prekomorske zemlje oko 70.000 osoba.¹⁵

Emigracija u evropske zemlje. Evropska struja dala je glavni pečat suvremenoj vanjskoj migraciji iz Hrvatske (godine 1971. radilo je 87% radnika-vanjskih migranata u evropskim zemljama). Rad u tuđini ("privremeni rad u inozemstvu") u većini slučajeva razumijeva povratak migranata (izražen barem kao želja prilikom odlaska na rad). No, činjenica je da "...privremeni interludij (istakao I.N.) u inozemstvu često postaje stalan" (18 :203). Realno je pretpostaviti da je ovaj fenomen zahvatio i kontingent (privremenih) vanjskih migranata iz Hrvatske (radnik u tuđini postaje iseljenik).

Prema procjenama otišlo je na rad u inozemstvo od 1968. do 1981. oko 293.000 stanovnika Hrvatske; krajem 1967. u inozemstvu je već bilo oko 73.000 radnika (23: 297). Prema tome, u suvremenoj vanjskoj migraciji radnika sudjelovalo je oko 366.000 osoba (taj broj sadrži i prethodno razmatranu suvremenu prekomorsku emigraciju). Prema popisu 1981. bilo je u stanovništvu Hrvatske 151.619 "radnika na privremenom radu u inozemstvu", 58.711 članova obitelji u inozemstvu (izdržavani) te 97.338 povratnika. Povrat-

¹⁴ Teškoće nastaju i zbog toga što zemlje imigracije uglavnom nisu registrirale Jugoslavene po nacionalnoj pripadnosti, ali neki drugi parcijalni pokazatelji kažu da su među njima najbrojniji Hrvati (usp 4: 27-29).

¹⁵ Dodaju li se tome broju iseljenih u prekomorske zemlje u razdoblju 1948-1960 (taj smo kontingent prethodno ocijenili također na oko 70.000 osoba) proizlazi da je u razdoblju 1948-1981. iz Hrvatske u prekomorske zemlje iselilo oko 140.000 osoba.

na struja sigurno je bila veća, jer je izvjestan broj povratnika umro do popisa 1981. Osim toga nisu svi ni bili obuhvaćeni popisom (potpuni je obuhvat populacije popisom prema statističkoj praksi nemoguć). No, to vrijedi i za obuhvat aktualnih vanjskih migranata. Povećamo li oba skupa 20%, što je realna pretpostavka manjeg obuhvata (a povratničku skupinu još i za izvjestan broj onih koji su u inozemstvo otišli prije 1965. i koji po metodologiji popisa nisu ulazili u povratnički skup), tada u procjenjivanju broja "transponiranih" vanjskih migranata raspoložemo slijedećim brojčanim kategorijama: ukupno radnika-vanjskih migranata (kumulativ) 366.000, povratnika (1981) 126.000 te broj radnika-vanjskih migranata (1981) 180.000. Računica pokazuje da manjka 60.000 osoba, što je (procijenjeni) skup radnika-vanjskih migranata koji je u razdoblju od sredine šezdesetih do 1981. prestao biti dio stalne populacije Hrvatske (naturaliziran je u zemlji rada). Transponiranom kontingentu radnika valja dodati i članove obitelji u inozemstvu; na temelju nekih strukturnih obilježja naše vanjske migracije ocjenjujemo da dobiveni broj valja množiti s 2,2. Tako dolazimo do 135.000 osoba trajno iseljenih u inozemstvo u razdoblju od početka šezdesetih do 1981.¹⁶ Kako smo već ustvrdili da se na prekomorsku struju odnosi oko 70.000 osoba (taj skup, više-manje, ima karakteristike trajno iseljenog) proizlazi da se u razdoblju 1961-1981. u evropske zemlje trajno iselilo oko 65.000 stanovnika Hrvatske.

Vanjska migracijska bilanca 1948-1981.

Podsjetimo se, u poslijeratnom razdoblju (1948-1981) iz Hrvatske je iselilo (procjena):

	<u>Broj osoba</u>
- Optiranje, repatrijacija, ilegalno i sl. (1948-1961)	130.000
- Prekomorska emigracija (1961-1981)	70.000
- Evropska emigracija (transponiranje privremene u trajnu) (1961-1981)	65.000
<u>Ukupno 1948-1981.</u>	<u>265.000</u>

Navedeni analitički podatak "provjerit" ćemo izračunavanjem neto migracijskog salda vanjske migracije za isto razdoblje (tablica 3).

Prema proračunu proizlazi da je neto migracijski saldo vanjske migracije stanovništva Hrvatske u razdoblju 1948-1981. negativan i iznosi 354.200 osoba. No, valja reći da je taj broj donekle i plod različitog obuhvata stanovništva po pojedinim popisima. Tako npr 1961. nije obuhvaćeno u Jugoslaviji gotovo 130.000 stanovnika (5 :43), a isto tako smatra se da je obuhvat 1981. bio znatno manji nego 1971 (posebice vrijedi za Hrvatsku) (28 :581). U tom je slučaju na "umjetan" način povećan negativni saldo. Ocjenjujemo da je on realno manji dvadesetak posto, a korekciji podliježe posebice razdoblje 1953-1961. i 1971-1981. Prema tome, korigirani neto migracijski saldo vanjske migracije iznosi približno -300.000. Taj bilančni manjak veći je od broja iseljenih osoba do kojeg smo došli prethodnom analizom (265.000), i možemo ga smatrati stvarnim izravnim (trenutačnim) gu-

¹⁶ Transponiranje privremene vanjske migracije u trajnu ilustrira i primjer Jugoslavena u Francuskoj. Godine 1982. bilo ih je u toj zemlji 62.472 (1,7% od ukupnog broja stranaca), a naturaliziranih Francuza jugoslavenskog porijekla 21.110 (ili 1,5% svih naturaliziranih Francuza) (10 :139). Kako je kod naturalizirane skupine riječ u kumulativu, dok podatak o broju Jugoslavena pokazuje trenutačno stanje, teško je reći kolika je stopa transponiranja. Po nekim podacima koje donosi svake svake godine izvještaj SOPEMI (OECD, Pariz) za pojedine evropske zemlje moglo bi se govoriti o prosječnoj godišnjoj stopi naturalizacije stranaca od oko 1%, ali pojedine zemlje (Švedska, Francuska) osetnije odskoču od tog prosjeka.

Tablica 3 – Neto saldo vanjske migracije stanovništva Hrvatske u razdoblju 1948-1981.

Godina (popis)	Ukupan broj sta- novnika prema popisu	Prirodni priraštaj između dva popisa	Očekivani broj stan. na osnovi prirodnog priraštaja	Neto migracijski saldo		
				ukupni	medure- publički	vanjski
	1	2	3	4	5	6
1948.	3,779.858	221.184	-	- 65.020	+ 2.500	- 67.520
1953.	3,936.022	331.121	4,001.042	- 107.447	+ 16.800	- 124.247
1961.	4,159.696	265.381	4,267.143	+ 1.144	+ 64.000	- 62.856
1971.	4,426.221	206.325	4,425.077	- 31.077	+ 68.500	- 99.577
1981.	4,601.469		4,632.546			
Neto migracijski saldo 1948-1981.				- 202.400	+ 151.800	- 354.200

Izvor: Stupac 1, 33 :90; stupac 2, za 1948. i 1949. 39 :61-62, za ostale godine 31 :25; stupac 5, za 1948-53, 1953-61. i 1961-71. prema 2 :171, a za 1971-1981. prema 28 :579.

bitkom populacije Hrvatske u poslijeratnoj vanjskoj migraciji (1948-1981). To je 7,2% prosječne populacije u tom razdoblju, ili 29,3% ukupnog prirodnog priraštaja. Godišnje je, dakle u prosjeku Republika gubila oko 9.000 žitelja. Tako je poslijeratna emigracija u prosječnom godišnjem broju iseljenika čak nadmašila "klasičnu" (vidjeli smo da je prosječno godišnje iseljavalo oko 7.000 osoba); no, udio neto migracijskog salda u prosječnom broju stanovnika u poslijeratnoj migraciji više je nego dvostruko manji (7,2% prema, kako smo vidjeli, 16,7% u razdoblju 1869-1948). Ukupan broj iseljenika (veći je od neto-salda za broj vanjskih doseljenika) procjenjujemo na oko 325.000.¹⁷ Proizlazi, dakle, da je tijekom trideset tri godine (unatoč "zatvorenim granicama" do početka šezdesetih) u prosjeku svakog sata jedan stanovnik Hrvatske krenuo "trbuhom za kruhom u bijeli svijet".

Umjesto zaključka

Pokazalo se da je od sredine 19. stoljeća do godine 1981. sa teritorija današnje Hrvatske iselilo u evropske i prekomorske zemlje oko 1,150.000 osoba (prosječno godišnje 8.850) ili 33% prosječne populacije u razdoblju 1857-1981 (3,438.055), odnosno 38% ukupnog (skupnog) prirodnog priraštaja (oko 3,030.000). Doseljavanjem oko 300.000 (s teritorija izvan današnje Jugoslavije) donekle je nadoknađen navedeni odljev populacije, ali ostaje činjenica da je u razmatranom razdoblju Hrvatska u vanjskoj migraciji zabilježila "bilančni gubitak" od oko 850.000 stanovnika.

Očigledno je takav gubitak vrlo nepovoljno utjecao na razvoj stanovništva Hrvatske. Posebice je važnu ulogu imalo poslijeratno iseljavanje jer se odvijalo u okolnostima tranzicije nataliteta i jakog demografskog starenja. Možemo ustvrditi da je predočeni gubitak populacije *bitno* utjecao na nepovoljna demografska (ali i druga) kretanja u Republici. Da

¹⁷ Repatrijacija naših iseljenika bila je nešto zapaženija prvih poratnih godina. Tako se u razdoblju 1945-1951. u zemlju vratilo 16.128 iseljenika od čega 8.320 Hrvata (u 1948. i 1949. godini 4.300) (Šegvić V., *Povratak Jugoslavenske ekonomske emigracije 1945-1951*, Rad:Beograd, 1953, navedeno prema 21 :120). Kasnije repatrijacija nije imala veće važnosti. Niti doseljavanje stranaca nije bilo znatnije; nije bilo ni blizu onom u prethodnim razdobljima.

je izostao barem poslijeratni odljev ljudskog kapitala, a s obzirom da je Hrvatska imala pozitivnu međurepubličku migracijsku bilancu (151.800 osoba, vidi tablicu 3), današnje demografsko stanje bilo bi osjetno povoljnije. Na kraju valja imati u vidu da se četvrtina iseljenog kontingenta (1948-1981) odnosi na zadnje međupopisno razdoblje (1971-1981), što znači da će odgođeni (posredni) efekti emigracije i ubuduće nepovoljno djelovati na demografske procese (tendencija opće prirodne /biološke/ depopulacije) u Republici Hrvatskoj.

LITERATURA

1. Antić, Ljubomir. "Odnos javnosti prema iseljavanju iz Dalmacije od 80-tih godina 19. stoljeća do prvog svjetskog rata". *Historijski zbornik*, Zagreb, 1985, br. 38, str. 191-208.
2. Breznik, Dušan. "Unutrašnje migracije" - *Jugoslavenski pregled*, Beograd, 1975, br. 5, str. 169-176.
3. Čizmić, Ivan. "O iseljavanju iz Hrvatske u razdoblju 1880-1914". *Historijski zbornik*, Zagreb, 1974-75, br. 27-28, str. 27-47.
4. Čizmić, Ivan. *Doseljavanje, struktura i položaj naših iseljenika u prekomorskim zemljama*. Zagreb, CIM, 1976 (Teme o iseljavanju; br. 5).
5. *** *Demografski i ekonomski aspekti prostorne pokretljivosti stanovništva u Jugoslaviji posle drugog svetskog rata*. Beograd: CDI IDN, 1968.
6. Derado, Klement; Čizmić, Ivan. *Iseljenici otoka Brača*. Zagreb: Brački zbornik (13), 1982.
7. Foretić, Dinko "O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do prvog svjetskog rata", u: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri — Zbornik*, Zagreb: Matica hrvatska, 1969, str. 9-45.
8. Gelo, Jakov. *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*. Zagreb: Globus, 1987.
9. Giuricin, Luciano. "Bez sustezanja o 'povijesti jednog iseljavanja' " (prev. Mario Barak). *Dometi*, Rijeka, 1986, br. 4, str. 47-56.
10. Guillon, Michelle. "Les Francais par acquisition: dossier documentaire". *Revue Europeenne des migration internationales*, Poitiers, 1988, br. 3, str. 125-146.
11. Holjevac, Večeslav. *Hrvati izvan domovine*. Zagreb: Matica hrvatska, 1967.
12. Horvat, Viktor. "Migracije Hrvata". *Liječnički vjesnik*, Zagreb, 1940, br. 11, str. 565-571.
13. Horvat, Viktor. *Suvremene nutarnje seobe i kretanja Hrvata — posljedice dinamike društvenih procesa*. Zagreb: HDT, 1942.
14. Jeremić, Dušan. *O problemu emigracije i imigracije i o međunarodnim sporazumima za njegovo uređenje*. Beograd: Centralni sekretarijat Radničkih komora, 1928.
15. Komadinić, Milan. *Problem seljačkih dugova*. Beograd: Privredni pregled, 1934.
16. Lakatoš, Josip. *Narodna statistika*. Zagreb: Vlastita naklada, 1914.
17. Lorković, Mladen. *Narod i zemlja Hrvata*. Zagreb: Matica hrvatska, 1939.
18. Lowenthal, David; Comitas, Lambros. "Emigration and Depopulation — Some Neglected Aspects of Population Geography". *Geographical Review*, New York, 1962, No 2, str. 195-210.
19. Makale, Manfred. *Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji*. Beč: Adria, 1912.
20. *** *Migracije stanovništva Jugoslavije* (grupa autora). Beograd: CDI IDN, 1971.
21. Mikačić, Vesna. *Regionalni aspekt poslijeratnog iseljavanja iz SR Hrvatske u prekomorske zemlje*. Zagreb: CIM, 1978 (Teme o iseljavanju; br. 8).
22. Nejašmić, Ivica. *Migracija kao faktor demografskih promjena u Pazinštini*. Zagreb: CIM, 1980 (Teme o iseljavanju; br. 9).
23. Nejašmić, Ivica. "Statističko praćenje i neka kvantitativna obilježja jugoslavenske vanjske migracije". *Migracijske teme*, Zagreb, 1987, br. 3-4, str. 289-301.
24. Puljiz, Vlado. *Eksodus poljoprivrednika*. Zagreb: IDIS, 1977, (Biblioteka Sociologije sela; knj. 5).
25. Radetić, Ernest. *Istra pod Italijom 1918-1943*. Zagreb, 1944.

26. Radić, Stjepan. *Moderna kolonizacija i Slaveni*. Zagreb: Matica hrvatska, 1904.
27. Rajaković, Zdenko. "Migraciona kretanja stanovništva NR Hrvatske prema podacima popisa stanovništva iz godine 1948. i 1953.". *Ekonomski pregled*, Zagreb, 1957, br. 1-2, str. 94-113.
28. Stevanović, Radoslav; Breznik, Dušan. "Unutrašnje migracije". *Jugoslavenski pregled*, Beograd, 1986, br. 12, str. 577-586.
29. Telišman, Tihomir. "Statistički pokazatelji o iseljavanju naših ljudi s posebnim osvrtom na Hrvatsku", u: *Iseljeničtvo naroda i narodnosti Jugoslavije — Zbornik*, Zagreb: Zavod za migracije i narodnosti, 1978, str.130-143.
30. Žerjavić, Vladimir. *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Jugoslavensko viktimološko društvo, 1989.

Izvori:

31. *Demografska statistika 1984*, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1988.
32. *Dokumentacija 517*, Popis stanovništva 1981, RZS SRH, Zagreb, 1986.
33. Korenčić, Mirko. *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*. Zagreb: JAZU, 1979 (Djela JAZU; knj. 54).
34. *Spisi hrvatskog Sabora*, br. 1069 (1906-1911), Zagreb, Arhiv Hrvatske.
35. *Statistički godišnjak 1929*, Beograd: ODS, 1932.
36. *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, knjiga I, Zagreb: Kr. zemaljski statistički ured, 1913.
37. *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, knjiga II, Zagreb: Kr. zemaljski statistički ured, 1917.
38. *Statistički godišnjak SFRJ 1973*, Beograd: Savezni zavod za statistiku.
39. *Vitalna struktura i prirodno kretanje stanovništva u NRH*, Demografska statistika 1, Statistički ured NRH, Zagreb, 1951.

EMIGRATION FROM CROATIA TO OVERSEAS AND EUROPEAN COUNTRIES FROM THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY TO 1981 – AN ATTEMPT AT QUANTIFICATION

SUMMARY

The paper analyses the quantitative aspect of emigration to European and overseas countries in the period from the middle of the 19th century till 1981 (the time of the last census). Analysing various sources and studies, the author presents data on emigration from individual Croatian lands (Istria, civil Croatia, Dalmatia) in relation to individual emigration flows (to Europe, overseas) and periods (before World War I, the inter-war period, the post-war period), and at the same time he examines external migration as an effect of the two world wars. During the entire period in examination circa 1,150,000 people (an annual average of 8,850) emigrated from the present territory of Croatia – i.e. 33% of the average standing population, or else 38% of total (overall) natural increment. Immigration (from territories outside present Yugoslavia) is evaluated at about 300,000 which means that the net migration balance was negative, amounting to 850,000 people. Thus – due to intensive external migration (with almost one and half million people participating in the inflow and outflow) – Croatia suffered an annual loss of circa 6,500 inhabitants. This caused significant problems in development (not only in the demographic sense), since the immigration and emigration flows were spatially selective: most emigrants left poor Karst areas (mainly villages), while immigrants were, as a rule, attracted to rich valley areas and urban centres. Especially important was the role of emigration after World War II (325,000 people in the period 1948-1981), due to the fact that it occurred in conditions of increased demographic ageing and reduction of natality. The author concludes that emigration to European and overseas countries significantly influenced unfavourable demographic trends in the Republic of Croatia.